

І. О. КРАВЧЕНКО

ЦЕНТРИ ОСВІТИ В СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ ІСЛАНДІЇ (XI — перша половина XIII ст.)

Прийняття християнства у 999/1000 р. дало могутній поштовх для культурного розвитку Ісландії. Характерною для Ісландії рисою стало не поглинання чи нівелювання християнством місцевої дописьменої, заснованої на дохристиянських віруваннях культури, а саме їх співіснування та взаємовплив. Переплетення цих двох течій, з одного боку, місцевої північної та ісландської традиції, усного оповідання, а з іншого — острівної та континентальної християнської освіти та письмового навчання стало основою для самобутньої ісландської середньовічної літератури¹. Місцем перетину та взаємодії двох течій були осередки навчання та літературної діяльності, тобто школи. Метою даної роботи є прослідкувати виникнення і динаміку розвитку центрів освіти в Ісландії впродовж XI — першої половини XIII ст. Висунуті проблеми зачіпають низку інших важливих питань, пов'язаних із засвоєнням європейської літератури (і світської і релігійної) в Ісландії та її впливом на формування місцевої літературної традиції, кристалізацією кліру як суспільного прошарку, авторством саг та їх місцем у політичній боротьбі кінця XII — XIII ст. та ін. Характеристика центрів навчання допоможе відповісти на ці питання.

Виникнення центрів навчання було тісно пов'язане з формуванням церковної організації та системи церковного землеволодіння. Для подальшого викладу необхідно зупинитися на цих питаннях. Упродовж XI—XII ст. в Ісландії було засновано близько 330 церков: 220 — у діоцезі Скаульхольт (*Skálholt*) та приблизно 110 — у діоцезі Холар (*Hólar*).

¹ Foote P. Aachen, Lund, Hólar // Foote P. Aurvandilsta: Norse studies. The Viking Collection 2. — Odense, 1984. — P. 101–120.

Із них 10 % — тобто 33 одиниці склали так звані *storkirkjur*². Через брак джерел складно виявити час їх виникнення, проте вважається, що більшість із них було засновано у першій половині XII ст.³ *Storkirkjur* називалися головні локальні церкви, які були “укомплектовані” трьома і більше (найбільше і як виняток — вісім, зазвичай три — п’ять) кліриками і мали “обслуговувати” менші церкви, де проводилася обмежена кількість служб або не було власного священика⁴. У другій половині XI ст. в Ісландії формуються два типи церковного землеволодіння у формі *staðir*⁵ та *bændakirkjur*⁶. Церква, що володіла власною землею, називалася *staður* і була незалежною приватною церковною інституцією. Церква, що не володіла або володіла половиною своєї землі⁷, визначалася як *bóndakirkja* і була на повному або частковому утриманні свого власника. Докладної інформації про етапи розвитку цієї системи немає. За даними кінця XII — початку XIII ст. 2/3 від *storkirkjur* склали *staðir*, а 1/3 — *bændakirkjur*. До *staðir* належали єпископства, монастирі і крупні церкви. Перші центри навчання виникають у середині XI ст. саме при єпископствах і великих церквах. Монастирі і, відповідно, школи при них з’являються в Ісландії у першій третині XII ст. — перший монастир у Тінгейрар (*Þingeyrar*) було засновано 1133 р. Усього до 1300 р. на острові з’явилося десять монастирів. До характеристики монастирських освітніх центрів я повернуся згодом.

Заснування Скаульхольту, першого єпископства Ісландії, відбулось у 1056 р. Визначальним чинником тут, очевидно, стало навчання у Європі представників аристократичного роду Хаукдалірів (*Haukdælir*). Син одного з ватажків християнської партії на Альтінгу (*álfingi*)⁸ 999–1000 р., Гіцура Білого, майбутній перший єпископ Іслейф (1056–1080) навчався у південно-саксонському монастирі Херфорді, де був висвячений у

² Ісл. мн. — *storkirkjur*, ісл. одн. — *storkirkja*, укр. одн. — велика церква.

³ Sigurðsson J. V. Høvdingene, storkirkene og den litterære aktiviteten på Island fram til ca. 1300. — Trondheim, 2005. — P. 188.

⁴ Júlíusdóttir S. The major churches in Iceland and Norway. A study into the major churches in Skálholt diocese and Bergen diocese in the 11th to the 15th ct. — Bergen, 2006. — P. 13.

⁵ Слово *staðir* є мн. у сучасній ісл. м. від *staður*, що в укр. одн. означає місце. В роботі буде використовуватися сучасний варіант написання. Давньоісландською це слово писалося *staðr*, мн. *staðar*.

⁶ Ісл. мн. — *bændakirkjur*, ісл. одн. — *bóndakirkja*, укр. одн. дослівно “фермерська церква” або “церква бонда”.

⁷ Така церква могла також володіти якоюсь часткою не своєї землі.

⁸ Так звана національна асамблея Ісландії.

священницький сан. У Херфорді навчався потім і його син і наступник на єпископському місці — Гіцур (1082–1118). За участі єпископа Гіцура у 1106 р. було засноване друге єпископство Ісландії у Холарі, а у 1097 р. прийнятий Закон Десятини (*tiundarlög*). Єпископ Гіцур передав родову землю, на якій стояв хутір Скаульхольт, у власність єпископству, створивши таким чином один із перших, якщо не найперший, *stadir* у країні. Термін *stadir* вважається місцевою адаптацією європейського поняття “бенефіцій”, яке, на думку деяких вчених, було запозичене першими єпископами, Іслейфом та Гіцуром, та священником Семундом Сігфуссоном Мудрим (1056–1133) під час їхнього навчання в Європі⁹.

З єпископом Іслейфом пов’язують¹⁰ заснування у Скаульхольті так званої школи. Тут слід нагадати, що Іслейф Гіцурарсон був не єдиним єпископом у свій час. Одночасно з ним¹¹ в Ісландії перебували та навчали синів представників еліти єпископи-місіонери. Популярність Іслейфа-вчителя “Книга про ісландців” (*Íslendingabók*)¹² священника Арі Торгільссона Мудрого (1067–1148), а за нею і “Сага про святого Йоуна” (*Jóns saga helga*)¹³, Хунгрвака (*Hungrvaka*)¹⁴ та “Сага про християнізацію” (*Kristini saga*)¹⁵ пояснюють тим, що він мав більше знань за решту. Можливо й так, проте він також був годі (*godí*)¹⁶ і тому отримати знання

⁹ *Júliusdóttir S.* Вказ. праця. — Р. 15.

¹⁰ *Jóhannesson J.* A history of the old Icelandic commonwealth: *Íslendinga saga*. — Winnipeg, 1974. — Р. 146.

¹¹ До прийняття християнства згадується лише єпископ Фрідрек, який проповідував у північно-західній Ісландії.

¹² Книга про ісландців, 9. *Íslendingabók / Íslenzk fornrit I, Ísleningabók, Landnámabok*. Ed. Benediktsson J. — Reykjavík, 1968.

¹³ Сага про святого Йоуна, 3. *Saga of bishop Jón of Hólar / Medieval hagiography: an anthology*. Ed. Head Th. Trans. Cormack M. — New York, 2001.

¹⁴ Хунгрвака, 2. *Hungrvaka / Biskupa sögur I—II*. Ed. Kristjánsson J. — Reykjavík, 2000.

¹⁵ Сага про християнізацію, 12. *Kristini saga / Biskupa sögur I—II*. Ed. Kristjánsson J. — Reykjavík, 2000.

¹⁶ *Godí* називалися ватажки округів — годордів (*godord*). Годорд є специфічно ісландським інститутом управління. Традиційно вважається, що країна поділялася на 36 (пізніше на 39) годордів. Годорди не мали зафіксованих територіальних меж, за винятком кордонів чвертей. Бонд ставав членом того чи іншого годорда добровільно і його вибір був зумовлений виключно особою ватажка (тобто годі), який мав захищати бонда в межах годорду, представляти його інтереси в суді та сплачувати або отримувати за нього компенсацію. Годорди вважалися приватною власністю, могли бути продані, подаровані, віддані як придане, розділені між ватажками.

та сан із його рук було набагато престижнішим для родової знаті. Навчання у школі Іслейфа проходило у формі приймацтва, інституту, що відігравав важливу роль у встановленні зв'язків та закріпленні союзів в ісландському суспільстві¹⁷.

В Ісландії традиційне навчання у родині (від батька до сина або від названого батька до приймака) проходило в усній формі через заучування поезії, історій та давніх знань¹⁸. Під давніми знаннями слід розуміти міфи, генеалогії та закони. Знання законів, вміння їх використовувати та творити відігравало важливу роль у суспільно-політичних відносинах острова. Те саме можна сказати і про генеалогії — одним із факторів, що впливали на місце в суспільній ієрархії того чи іншого роду індивіда, була спорідненість із родами першопоселенців або їхніх бічних гілок.

У християнській традиції передача знань відбувалась у монастирях або кафедральних школах, основною метою яких була підготовка священників та монахів. Проте в монастирях англосаксонської Англії та у бенедиктинських обителях норманської ери освіта надавалась у стінах монастиря як для послушників, так і для сторонніх осіб. Але подібні випадки не були поширеними, і освіта для світських осіб, скоріше ніж безпосередньо у монастирях, мала надаватися в школах, що існували під протекцією релігійних закладів та утримували світських вчителів¹⁹. На континенті нормальною практикою шкіл було не приймати учнів зі сторони. Аахенський Капітул (817), який утверджував авторитет "Правила Св. Бенедикта" для всіх монастирів Каролінгської імперії, навіть забороняв монахам навчати всіх, хто не є послушником Шарлеман, зробив освіту обов'язком білого духовенства²⁰.

В освітніх центрах Ісландії завдяки їх "родинному" характеру передача традиційних знань тісніше ніж у європейських осередках поєднується з вивченням християнських сакральних текстів, латини, читання та письма. Так, наприклад, син єпископа Іслейфа, Тейт, був названими

¹⁷ Про інститут приймацтва в Ісландії див.: *Miller W. J. Bloodtaking and peacemaking: Feud, Law, and Society in Saga Iceland.* — Chicago, 1990. — P. 122–24; *Sigurðsson J. V. Chieftains and power in the Icelandic commonwealth.* — Odense, 1999. — P. 144–45; *Vesteinsson Ó. The Christianization of Iceland: Priests, Power and Social Change 1000–1300.* — London, 1996. — P. 145.

¹⁸ *Nygård B. M. Ok óksu allir upp heima þar. Hovudoppgáve i Historie.* — Bergen, 1997. — P. 31.

¹⁹ *Burton J. Monastic and religious orders in Britain, 1000–1300.* — Cambridge, 1995. — P. 188, 189.

²⁰ *Knowles D. The Monastic Order in England.* — Cambridge, 1962. — P. 26.

сином Халя Тораринссона з Хаукадалур (*Haukadalur*), про високий авторитет якого говорить Арі Торгільссон Мудрий²¹. Тейт Іслейфссон (пом. 1110) успадкував від названого батька хутір Хаукадалур, де також виховував та навчав багатьох кліриків. Це навчання, очевидно, також проходило у формі родинного. Про поєднання традиційних знань та християнських у цій школі свідчить той факт, що Тейта та його вихователя Халя згадують як авторитетів із історії Ісландії, заселення, язичницьких законів та навернення у християнство²². Вважати, що школа у Хаукадалур була більш спрямована на світське навчання та написання нерелігійних творів, немає жодних підстав, бо і Скаульхольтом і Хаукадалур володіла одна родина й мало вірогідно, що вони розділяли свої знання на світські та релігійні.

Третім центром навчання, що сформувався наприкінці XI — на початку XII ст., став хутір Одді (*Oddi*), фундатором якого був Семунд Сігфуссон, який отримав освіту у Фраккланді, що ідентифікується з нижньою Саксонією. Літературна діяльність ісландців розпочалася саме в Одді та Хаукадалур, які можна охарактеризувати як школи хевдингів²³. У цих школах вивчення та створення світської літератури і знання поєднувалося з релігійним навчанням. Так, Семунд Сігфуссон з Одді є автором втраченого нині переліку конунгів. В Одді виховувався та був висвячений на священника майбутній абат Тьокквабер (*Þykkvibær*) та єпископ Скаульхольту Торлаук Торхальссон (1178–1193). Його вихователем був священник Ейольф, син Семунда Сігфуссона. Халь Тейтссон з Хаукадалур, племінник єпископа Гіцура, вважається автором “Першого граматичного трактату”²⁴, третім відомими автором початку XII ст. був Арі Мудрий, автор “Книги про ісландців” та втрачених нині біографій конунгів і генеалогій. Арі проживав у Стадур (*Staður*), що у Стадасвейт (*Stadasveit*), і правомірно припустити, що і він також мав учнів. У цілому слід відзначити, що вчителювання користувалося надзвичайною повагою в Ісландії. На видатних вчителів був високий попит²⁵.

У 1106 р. на хуторі Холар було засноване друге ісландське єпископство, яке до початку XIII ст. перебувало під впливом роду Хаук-

²¹ Книга про ісландців, 9.

²² Книга про ісландців, 1, 9.

²³ *Sigurdsson J. V.* Вказ. праця. — Р. 192.

²⁴ Там само.

²⁵ *Saga про Стурлу з Лоцини*, 34. *Hvamm-Sturla saga / Sturlunga saga II*. Trans. J. H. McGrew and R. G. Thomas. — New York, 1970.

далірів. “Сага про святого Йоуна”, який був першим єпископом Холару у 1106–1121 рр., написана монахом Тінгейрарського монастиря Гуннлаугом Лейфссоном (пом. 1218/19), містить деталізований опис кафедральної школи, заснованої Йоуном. Цей опис відображає картину подібну навчанню в європейських кафедральних чи монастирських школах, яке ґрунтувалося на вивченні семи вільних мистецтв: граматики, риторики, логіки (*trivium*) та арифметики, геометрії, астрономії, музики (*quadrivium*). За сагою Йоун привіз до школи двох іноземних вчителів, одним із них був Гіслі Фіннссон з Гаутланду, який навчав латини, тлумаченню біблійних текстів та проповідував, а другим був Рікіні, вчитель музики та риторики²⁶. Через відсутність подібних текстів про центри навчання важко визначити ступінь достовірності такої інформації. Опис Гуннлауга більше нагадує реалії європейського шкільного навчання початку XIII ст., ніж початку XII ст., коли єпископ Йоун очолював Холар. Найбільш вірогідно, що дані саги про заснування кафедральної школи, монастиря у Тінгейрар, перебудову церкви у Холарі були загальновідомими. А от те, що стосується опису життя при кафедральному соборі та у школі, з часом набуло перебільшень²⁷. Метою саги була пропаганда культу Йоуна, і, можливо, саме зображення школи за європейським зразком і роль єпископа в її організації могло посприяти канонізації Йоуна.

Представники ісландської родової знаті, хевдинги (*hövdingar*), виховувалися у цих центрах або у тих, хто там навчався. Майже всі єпископи Ісландії середини XI — середини XII ст. та один, що потім став єпископом у норвезькому Віку, навчалися у Скаульхольті, Хаукадалур та Холарі. Серед них були учні єпископа Іслейфа — Йоун Огмундссон (1106–1121) та Кольт та двоє з учнів священника Тейта: Торлаук Рунольфссон (1118–1133) та Бйорн Гільссон (1147–1162)²⁸. В Ісландії впродовж майже всього періоду Співдружності (930–1262/64) не існувало межі між світським та духовним станами. Значна частина годі була висвяченими священниками. “Сага про християнізацію”²⁹ повідомляє, що у часи єпископа Гіцура Іслейфссона більшість видатних людей країни були священниками незважаючи на те, що вони були хевдингами. З 10 осіб,

²⁶ Сага про святого Йоуна, 11.

²⁷ Cormack M. Introduction. Saga of bishop Jón of Hólar. — P. 596 / Medieval hagiography: an anthology. Ed. Head Th. Trans. M. Cormack. — New York, 2001. — P. 595–597.

²⁸ Сага про святого Йоуна, 3.

²⁹ Сага про християнізацію, 13.

названих сагою, 7 були годі. У списку³⁰ найшановніших священників Арі Торгільссона 1143 р. з чотирьох десятків осіб — тринадцять були годі. А всього в цей час в країні було двадцять сім годі. Відсутність чіткого поділу між світським та духовним станами позначилася і на характері знань та навчання, що поєднувало традиційне, так зване світське із європейським та християнським. Так, світські закони вперше були записані у 1117–1118 рр. на хуторі Брейдабольстадр (*Breidabólstaðr*), що у Вестурхоп (*Vesturhóp*), що належав одному з найвпливовіших хевдингів того часу — Хафліді Мауссону. Всі три відомі автори та вчителі початку XII ст. — Арі Торгільссон, Халь Тейтесон та Семунд Сігфуссон були пов'язані з Хафліді.

Всі чотири названі центри навчання другої половини XI — початку XII ст., єпископства Скаульхольт та Холар та пов'язані з ними хутори Одді та Хаукадалур були *storkirkjur* та важливими політичними та культурними осередками. Впродовж XII ст. *storkirkjur* були основою для заснування монастирів. Всього до 1300 р. було засновано 10 монастирів і багато з них стали важливими центрами літературної діяльності. На жаль, інформації про їхнє життя і навчання не збереглося³¹. Проте їхні тісні зв'язки з годі вказують на характер діяльності їхніх скрипторіїв. З п'яти домінуючих родин країни у XII—XIII ст., Хаукдалірів, Оддаверьярів (*Oddaverjar*), Свінфеллінгів (*Svinfellingar*), Асбірнінгів (*Ásbirningar*), та Стурлунгів (*Sturlungar*), — чотири були засновниками монастирів. Абати, так само, як і єпископи, були клієнтами годі, що впливало на зміст їхньої літературної діяльності.

Слід підкреслити, що не тільки у єпископствах та монастирях точилася освітня та літературна діяльність. Літературна активність у Одді та Хаукадалур стала моделлю для інших хевдингів, власників *storkirkjur*. Створення саг мало важливе внутрішньо- і зовнішньополітичне значення для ісландської еліти. Важко сказати, наскільки самі хевдинги володіли письмом, проте зважаючи на те, що вони отримували знання, необхідні для священства, можна твердити, що вони вміли писати. Безпосередніми виконавцями задумів родової аристократії, перекладачами, переписувачами та авторами текстів було так зване священство “другого ешелону”, що на кінець XII — початок XIII ст. вже існувало в необхідній для активної писемної діяльності кількості. *Storkirkjur*, так

³⁰ Diplomatarium Islandicum, nr. 29 / Diplomatarium Islandicum, Íslenzkt forbréfasafn I. — Copenhagen, Reykjavík, 1857–1876.

³¹ Сама по собі відсутність у монастирях текстів про самих себе є дуже цікавою проблемою, на яку поки що немає вичерпної відповіді.

само, як єпископства та монастирі, також були центрами навчання та виробництва текстів. Так, для найвпливовішого ісландського хевдинга та історика Сноррі Стурлуссона (1178–1241), голови п'ятої найбільш впливової родини Ісландії кінця XII — XIII ст. — Стурлунги, було важливим домогтися контролю над *stadir* у Стафхолт (*Stafholt*) та Рейкхолт (*Reykholt*), які не тільки були багатими, а й центрами годордів та мали достатню кількість освіченого священства для втілення літературних задумів Сноррі.

Отже, школи як при єпископствах та монастирях, так і при *storkirkjur* були важливими центрами освіти та літературної діяльності. Виникнення осередків навчання в Ісландії тісно пов'язане з формуванням системи *storkirkjur* та появою двох типів церковного землеволодіння — *stadir* та *baendakirkjur*. Формування *stadir*, центрів акумуляції багатства та влади, стало сприятливою умовою заснування при них освітніх центрів. Навчання у Європі впливових хевдингів спонукало до заснування перших шкіл на родових або підконтрольних хуторах. Так виникають школи при єпископствах, Скаульхольті та Холарі, та *storkirkjur*, Одді та Хаукадалур. Перші три названі центри були *stadir*, останній — *baendakirkjur*³². Достовірної інформації про життя та навчання у таких школах немає. Опис Холарської школи, ймовірно, відображає реалії початку XIII ст., коли був створений текст “Саги про святого Йоуна”. Більше того, за відсутності подібних описів ісландських шкіл неможливо встановити, що з опису школи є кліше, відоме з європейських джерел, а що відбиває сучасну або відому автору дійсність. Виходячи з суспільно-політичних реалій країни, важливості традиційних знань та розповсюдженості інституту приймацтва, можна охарактеризувати перші школи як такі, де традиційне знання передавалося названим дітям разом із християнським вченням. Власники хутору Хаукадалур упродовж всього періоду Співдружності контролювали Скаульхольтське єпископство і мали вплив на Холарське. Представники вищого щабля суспільної ієрархії — годі — з міркувань влади, впливу та престижу були зацікавлені в писемній культурі християнства і самі часто ставали священниками³³. І єпископи Ісландії, і родова

³² Причина, з якої Хаукадаліри не передали церкві у Хаукадалур землю, тобто не перетворили її на *stadir*, що було б економічно вигідніше, ймовірно, криється у певних обмеженнях на відчуження землі в межах однієї родини. Хаукадаліри вже передали значну частку родинної землі у власність єпископству у Скаульхольті.

³³ Особиста віра також не виключається, але за відсутності даних про неї щодо цього періоду важко казати.

знать, *hövdingar*. навчалися у цих центрах або у тих, хто там виховувався. Проте названі центри не були виключно школами вищого прошарку суспільства. Принаймні у другій половині XII ст. там фіксуються люди, що не належали до еліти суспільства³⁴. Літературна та освітня діяльність у цих центрах тривала впродовж всього періоду Співдружності.

У першій третині XII ст. в Ісландії починають засновуватися монастирі, які стали важливими осередками літературної творчості. Про характер навчання в монастирях за браком джерел нічого не відомо, проте їх тісний зв'язок з хевдингами дозволяє припустити, що воно мало відрізнялося від охарактеризованого вище.

Літературна та освітня діяльність точилася і у *storkirkjur*, які виникли впродовж першої половини XII ст. Прошарок освічених кліриків, що сформувався у цих центрах, став “знаряддям” для створення літературних творів, вагомих для політичної боротьби хевдингів XIII ст.

³⁴ Вихованцем священика Ейольфа Ссмундссона з Одді був майбутній єпископ Скаульхольту Торлаук Торхальссон, чия родина не вирізнялася ані родовитістю, ані багатством.